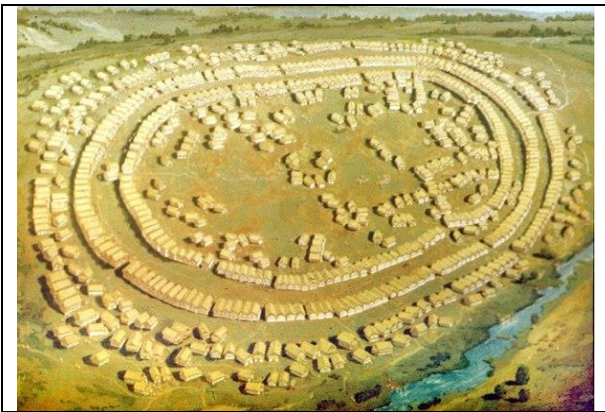

Темченко А.

Семантика житла українського селянина. Будинок як модель Всесвіту. Частина IV (структура)

Структура житла. Тин. Зовнішній простір навколо житла, так само як особистий простір персони, має бути виокремленим (констатація свого «я» з-поміж колективного «ми»). Зовнішній периметр демонструє самостійність родини і свідчить про приватний характер території. Відповідні відносини, які прийшли на зміну колективістській власності, були притаманні місту, назва якого етимологічно походить від слова «тин», «огорожа»: англ. town = тин, укр. город – «огорожене місце». Пор. з назвами міст: Яготин, Пирятин, де пиря – «гостре», яго – «височінь», тин – «огорожа», Ворскла < воръ + сколь – «огорожа» + «сколоти» (за Б. Рибаківим).

Мал. 9. Трипільське поселення. Вид зверху. Фото з Інтернету.

На противагу місту у селі огорожі були символічними, візуально окреслюючи межі помешкання. Первинні поселення і забудови були круглими (мал. 9). Подібним чином виглядало традиційне українське село, яке мало вигляд неправильного кола чи еліпса. Відповідні форми пояснюються аналогією земних поселень з небесними світилами, зокрема сонцем.

Крім цього, місце помешкання розумілося як *personale* «середина світу», за межами якого розпочинається хаос. Тобто, кругова

форма розташування скупчених хат може розумітися як відтворення певного космічного порядку в межах культурної антитези «космос – хаос» або «свій – чужий». «Чужа» територія вважалася зоною підвищеної небезпеки і захист від неї осмислювався за допомогою символу кола.

З колоподібними формами пов'язане обійстя – «місце, яке обходять по колу», смисловими синонімами якого є поняття із значеннями порядку: «ряд, обряд», споріднені із давньогрецьким словом «космос» як влаштованого Богом і довершеного людиною устрою. Матеріали археологічних розкопок та реконструкція значень пр-сл. *obъ-tio – «спільний» (скоріше мова йде про поле) < «община» свідчить про давні колоподібні поселення як матеріальне свідчення соціальної структури архаїчної спільноти. Коло захищало від небезпек різного плану – проявлених (хижі тварини, вороги) і прихованих. Наприклад, гоголівський Хома креслить коло від нечисті; селяни оборювали село від коров'ячої смерті, замикаючи коло за допомогою замка-жертви [10]. Коло, таким чином, маркує опозицію «свій – чужий» в межах глобальної антитези «життя – смерть». Вихід за межі кола наражає на небезпеку (інстинкт смерті), обмежену поведінкою виконавців обряду, як правило, оголених жінок з відверто еротичною

поведінкою (інстинкт життя) [11]. Схожі дії виконували селяни під час посівної, коли відбувалися ритуальні злягання або «качання» по засіяній ниві.

Екстер'єр. Планування хати відповідає смислому коду репродуктивних функцій людини, зокрема задоволення головних фізіологічних потреб: їжа, тепло, безпека й інстинкт продовження роду. Паралельно простір хати демонструє соціальну і ціннісну ієрархію, умовно поділену на чоловічу і жіночу сфери впливу. Крім цього крім місця у хаті вважалися близькими до сакральних, а відтак почесними, відповідно до чого розташовувалися місця за столом-вівтарем. Мова йде про покуття, в якому садовили почесного гостя або під час свята розташовувався господар дому. Відповідні конфігурації нагадують планування храму, де концентрацією сакрального вважався вівтар.

Крім цього існував ще один сакральний центр, яким вважався центральний стовп посеред хати – сволок-матиця, а також ритуальне вогнище (піч). Таким чином утворюється смислова діагональ з двома сакральними центрами (мал. 10).

Територія «жіночого» окреслюється запічком, піччю, мисником, асоціюється із захистом. Запічок є «архітектурним» аналогом материнської утробы. Сміслові відповідності між «тілесним» і «предметним» фіксуються в інших культурних контентах, як от: географічних орієнтирах, елементах ландшафту, структурі міста, назвах традиційного одягу, ужиткових предметах тощо. У цьому контексті запічок позиціонується як аналог материнської утробы, народження, тепла, їжі, земного вогню, матеріального достатку, материнства. З *територією «чоловічого»* зіставляються відкриті – незахищені місця, престол, сакральна влада, небесний вогонь.

Елементи житла. Двері. Утилітарне призначення дверей полягає у розмежуванні «свого» і «чужого». Двері відкриваються для «своїх» і закриваються для «чужих», тому у традиційному суспільстві двері не закривали, оскільки усі були «своїми», на яких розповсюджувалися правила звичаєвого права. Оскільки двері є форпостом з «чужим», тому саме вони подають сигнали про небезпеку. Наприклад, рипіння дверей у давнину віщувало нещастя. Двері оберігали від небезпек за допомогою гострих металевих предметів – голки, ножа, вістря коси.

Двері, так само як житло, мають небесні прототипи, які формують ієрархічні відношення по вертикалі від «+» до «-». Наприклад,

- «ворота в рай», небо;
- «Царські ворота» у храмі, проекція неба на землі;
- двері у помешкання, земля;
- «вхід до пекла», підземний світ.

«Земні» двері тим чи іншим чином мають наслідувати свої небесні прототипи, що пояснює семантику знаків захисту, які складають орнаментальні композиції. Наприклад, на мал. 11 проглядається імітація світового дерева або *axis mundi* (осі світу), яка завершується вгорі стилізованими небесами у вигляді трикутника. Аналогічні композиції проглядаються обабіч дверей або дворових входів цього самого будинку (мал. 12). На інших входах зустрічаються імітації завісів, які мають приховати те, що відбувається у внутрішньому просторі будинку, над дверима стилізації «трьох небес» (мал. 13), на інших – зображено символи сонця (мал. 14).

Мал. 11. Двері, м. Черкаси. Комплекс Школьнікова, кінець XIX ст. [12].

Мал. 12. Комплекс Школьнікова, кінець XIX ст.[12].

Мал. 13. Двері Кразнавчого музею м. Сміла, кінець XIX ст. [13].

Мал. 14. Ворота. м. Кременчук. Фото автора.

Поріг переймає загальні смислові категорії житла і характеризується як «своя» територія (пор. із синонімією: «батьківська хата» - «батьківський поріг»). Міфологія порогу акумулює давніші значення і зіставляється з берегом як місцем порятунку від смерті¹, що простежується у фразеологізмах «рідний берег»,

¹ Звідси семантика понять берегти, оберіг < берег.

«пуститися берега» у значенні «порушити встановлені норми». Відповідні зіставлення простежуються в етимології понять: п.-сл. *bergъ – «висота, поріг», п.-сл. *porgъ – «суцільна масивна колода», лит. rérgas – «видовбаний із стовбура рибальський човен».

У міфології поріг виступає межею, яка розділяє «свою» і «чужу» територію. Крім цього він виконує функцію пункту пропуску, де відбувається розпізнання «чужого», здійснюється його ритуальне очищення (наприклад, під поріг клали металеві речі, які вважалися магічними оберегами). Поріг є найактивнішою частиною входу, оскільки через нього регулярно переступають ті, хто заходить і виходить, у результаті чого на нього відбувається навантаження (кожен, хто заходить має певні наміри).

У традиційній культурі існують відповідні правила переступання, наступання і сидіння на порозі, який мислився як місце концентрації магічної сили, де перетинаються силові поля «свого» і «чужого». Активація смислів відбувається під час виконання обрядових дій. Наприклад, у замовляннях «до суду» рекомендувалося ступати правою ногою: «Стою правою ногою на поріг, золотою палицею подпираюсь, гадюкою одганяюсь, я до вас з паскою, ви до мене з ласкою, я до вас чорним волем, хай вам язики постають колом»². Аналогічні значення активуються під час сватання, коли невістка уперше переступає поріг свекрухи.

Відомим є звичай не вітатися і нічого не передавати через поріг, оскільки для цього необхідно перетнути межу, набувши статусу «свого». Не рекомендувалося також сидіти на порозі, що пов'язано із семантикою переступання як елементу ритуального знищення (пор. з метафоричним значення дієслова переступити, як от: «переступити правила»). Так, заборонялося переступати через дитину («бо не виросте»), через тінь іншої людини. Аналогічні вірування залишилися у сучасних забобонах. Наприклад, майстри не переступають через інструмент або спортивні знаряддя.

У лімінальних обрядах поріг слугував місцем критичного переходу, розмежовуючи «цей» і «той» світ. Під час лікування хвороб, пов'язаних з тілесною нечистотою, зокрема колтуна, бородавок або психічних порушень («уроків»), дитячих крикливець, на порозі створювали уявного двійника недужого, на який має перейти хвороба. Наприклад, на праці, що візуально нагадує людське тіло, одягали сорочку хворої дитини і викидали за поріг зі словами: «Повиваю праці і викидаю в ночі» [14, № 101]. Хворого могли міряти ниткою – червоною або чорною (можливо залежить від симптомів) міряли зріст хворої дитини, після чого цією ж ниткою міряли відстань між «суставами від голови до кінцівок рук і на кожному суставі зав'язували вузлик». Потім зріст дитини міряли від шиї до ступні. По завершенню обряду на одвірку (лиштві) свердлили отвір, куди забивали кілочок так, щоб його не було видно, після чого це місце ретельно замазували (уявне поховання двійника, що зіставляється з

² Польові матеріали автора 1996 р. . с. Капустине Шполянського р-ну Черкаської обл.

похованнями мертвонароджених дітей під порогом власної оселі або д-р. будівельними жертвами)³.

У контексті обрядової культури поріг зіставляється з тілесними входами і виходами, насамперед дітородними. Так, на порозі моделювали повторне народження. Наприклад, у момент епілептичного припадку або емоційного стресу («переляку») дитину розміщували на порозі головою уперед (так, як вона народжується, тому ногами уперед / головою назад розміщують покійника), через який потім переступали, імітуючи відкривання дверей. При цьому говорили: «Чим матір родила, щоб тим відходила» [14, № 87, 455]. Імітація фізіології пологів (повернення у часи творення) спостерігаємо в обрядах, де місця народження виконують функцію своєрідної «машини часу»: «Коли помітиш, що дитина плаче і кричить <...> його треба покласти і голою жопою присісти на вид тричі (обличчя) і говорити: «Яка мати народила, така і відходила» або: «Чим народила, тим і накрила / придавила»; «Чим я тебе народила, тим я тебе і відходили»; «Кудюю родилася, тудюю лічилася» [14, № 86, 447-460].

У зв'язку з тим, що поріг вважався нейтральною територією – умовним аналогом чистилища або футуристичного *out of time*⁴, під ним ховали мертвонароджених дітей, оскільки усі, хто переступає поріг мають хрестилися, а одночасно перехрещуючи нехрещених дітей. Рудиментом цього звичаю є поховання під порогом посліду або пуповини. В кінці XVIII ст. у Києві на Подолі зафіксовані випадки поховання дітей під порогом власної оселі [9, с. 39-40]. Ховання пуповини під порогом трактується також як встановлення постійного зв'язку з рідним обійстям яке у такому разі позиціонується як *centrum mundi*⁵, де закопано головна частина тіла, яка поєднує з материнським лоном (пор. мати-земля). У такий спосіб відбувається дублювання макрокосмосу і мікрокосмосу у спільному центрі (поріг-пуповина-мати).

Далі буде.

³ Польові матеріали автора 1996 р. . с. Капустине Шполянського р-ну Черкаської обл.

⁴ Англ. «поза часом».

⁵ Лат. «центр світу».